

Vroegmoderne rurale consumptie en commercialisering

Een vergelijkend onderzoek van de materiële wooncultuur tussen Binnen-Vlaanderen en de Wase polders

Reinoud Vermoesen en Wout Vande Sompele

Op 11 juli 1734 overleed in Doel herbergier Heyndrick Verbruggen. Aangezien zijn huwelijk met Elisabeth Apers kinderloos was, ging een deel van de erfenis naar zijn familie, zoals zijn broer Pieter Verbruggen en diens minderjarige kinderen. Om een gelijke verdeling van de erfenis te verzekeren, kwamen stadhouder De Leeuw en griffier De Rycke op 10 januari 1735 langs het sterfhuis waar zij samen met de weduwe en de broers van de overledene een staat van goed opstelden.¹ Dit document bestond uit een overzicht van de onroerende en roerende bezittingen, de uitstaande schuldvorderingen van het huishouden en de schulden van de overledene op het moment van het overlijden. De lijst van alle inboedel biedt historici nu, drie eeuwen na het overlijden van Verbruggen, een uiterst gedetailleerd overzicht van wat zijn huishouden allemaal consumeerde en op welke manier zij leefden en werkten. Zo zijn er in de staat van goed maar liefst vijf schouwklleden terug te vinden. Dit doek hing men rond de schouw waardoor de kamer beter beschermd was tegen binnenkomende tocht en uitgaande rook. Sommige schouwklleden waren echter niet louter functioneel, maar bevatten patronen en motieven. De adaptatie van een zogenaamd nieuwe luxe-object is op zich niet erg uitzonderlijk en wordt in de tweede helft van de achttiende eeuw in tal van plattelandshuishoudens in Vlaanderen vastgesteld. Wel opvallend is het moment: Verbruggen bezat reeds vijf schouwklleden in de eerste helft van de achttiende eeuw, veel vroeger, zoals we verder zullen zien, dan zijn tijdgenoten. Bovendien hingen

1 Rijksarchief Gent, AR36, Archief Schepenbank Kieldrecht-Doel, 779, f°281r.

deze niet alleen in zijn 'privé', maar ook in zijn gastvertrekken. Was Verbruggen werkelijk een pionier? Zou dit iets te maken kunnen hebben met zijn woonplaats Doel? En volgt zijn consumptiepatroon de evolutie van de levensstandaard?

Dit brengt ons bij de centrale vraag van deze bijdrage. Kunnen we regionale verschillen detecteren in de materiële wooncultuur op het vroegmoderne Vlaamse platteland? Hiervoor bestuderen we de zogenaamde staten van goed van het achttiende-eeuwse Doel en van de regio rond Aalst, omdat beide streken een uiteenlopend profiel hadden. De regio rond vroegmodern Aalst werd gedomineerd door kleine bedrijfjes die aan gemengde landbouw deden en waarvan de gezinsleden participeerden in de huishouderij (proto-industrie). Het polderdorp Doel daarentegen, was het prototype van een op export gericht landbouwkapitalisme met grootschalige exploitaties die door pachters en eigengeërfde boeren werden gerund.² Beide case-studies zijn niet lukraak gekozen, maar zijn schoolvoorbeelden voor omvangrijke sociaaleconomische, regionale structuren. Zo is de Aalsterse regio een *pars pro toto* voor Binnen-Vlaanderen, een gebied dat zich uitstrekte van het oosten van het huidige West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen (behalve het poldergebied) en het westen van Vlaams-Brabant. Maar ook Doel dient als casestudy voor de omvangrijke polderregio in het Land van Waas.

In de laatste decennia is het debat tussen optimisten en pessimisten over de evolutie van de achttiende-eeuwse levensstandaard niet meer stilgevalen.³ Ging de groei van de economie gepaard met een stijgende welvaart?⁴ En hoe past de verspreiding van een nieuwe, stedelijke materiële wooncultuur op het platteland in dit proces? Over de toegenomen commercialisering van rurale gezinnen zijn de historici het voor een keer eens. Zowel de keuterboeren, de zogenaamde *peasants*, die in de regio van Aalst voorkwamen, als de grote, Doelse pachtbedrijven produceerden marktgericht. De *peasants* teelden naast de groenten voor eigen consumptie ook verschillende handelsgewassen zoals vlas, hop, tabak enzovoort. De rest van hun tijd vulden zij met de industriële productie van linnen. De grote pachters in de polders, richtten zich voornamelijk op monoculturen van gerst of tarwe voor export naar stedelijke markten.⁵ Voor Chris Vandenbroeke was het duidelijk: doorheen de achttiende eeuw zagen rurale gezinnen hun levensstandaard stijgen door de groeiende economie.⁶ De marktgerichtheid van de (*peasant*-)gezinnen ging ook gepaard met een transformatie van de huishoudeconomie, onder de noemer van een 'revolutie van de vlijt' of *industrious revolution*.⁷ Jan de Vries betoogt immers dat vroegmoderne gezinnen harder en meer gingen werken, een gegeven dat in een recent syntheseartikel lijkt te worden bevestigd.⁸ Vrouw- en kinderarbeid in de huishouderij en een afname van het aantal kerkelijke feestdagen zijn maar enkele sporen van een toegenomen arbeidsduur. Volgens Erik Thoen daarentegen, waren gezinnen uiterst marktgericht, maar weliswaar enkel aan de productiezijde van de huishoudeconomie.⁹ Een gelijkaardige commerciële ingesteldheid aan de consumptiezijde was volgens hem nagenoeg onbestaande en stimuleerde in geen geval de industriële productie noch de handel: overleven van het gezin in moeilijke omstandigheden was de boodschap.

De *industrious revolution* verklaart juist de toegenomen arbeidsinzet van gezinnen door het verlangen naar het verbruik van genotsmiddelen en van nieuwe, modieuze, duurzame goederen. Jan De Vries gaat daardoor lijnrecht in tegen de *peasant* modellen en hun autarkische en tot immobi-

2 Zie voor de regio rond Aalst: Reinoud Vermoesen, *Markttoegang en 'commerciële' netwerken van rurale huishoudens. De regio Aalst, 1650-1800*, Historische economie en ecologie, Gent: Academia Press, 2011. Zie voor de Doelpolder: Tim Soens, "Doel en Antwerpen: de relatie tussen polderdorp en metropool gezien vanuit de landschaps-geschiedenis", *Het Land van Beveren*, 52/3, 2009, 130-155.

3 Aanleiding was de publicatie van Franklin F. Mendels, "Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process", *The journal of economic history*, 32/1, 1972, 241-261; Franklin F. Mendels, *Industrialization and population pressure in eighteenth-century Flanders*, New York: Arno Press, 1981.

4 Bruno Blondé, Thijs Lambrecht, Wouter Ryckbosch e.a., "Consumérisme, révolution agricole et proto-industrialisation dans la Flandre et le Brabant du xviiie siècle: malédictio ou bénédiction? Une synthèse préliminaire", in: Guilhem Ferrand en Judicaël Petroviste (red.), *Le nécessaire et le superflu. Le paysan consommateur dans l'Europe médiévale et moderne*, Flaran, dl. 36, Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2019, 189-214, 190.

5 Reinoud Vermoesen, *Markttoegang*. Tim Soens, "Doel en Antwerpen".

6 Chris Vandenbroeke, "Proto-industry in Flanders: a critical review", in: Sheilagh Ogilvie en Markus Cerman (red.), *European proto-industrialization*, Cambridge: University Press, 1996, 102-117.

7 Jan De Vries, *The industrious revolution. Consumer behavior and the household economy, 1650 to the present*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

8 Bruno Blondé, Thijs Lambrecht, Wouter Ryckbosch e.a., "Consumérisme", 201.

9 Erik Thoen, "A 'commercial survival economy' in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages - 19th century)", in: Peter Hoppenbrouwers en Jan Luiten Van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in light of the Brenner debate*, Corn publications series. Comparative rural history of the North Sea area, dl. 4, Turnhout: Brepols, 2001, 102-157.

lisme gedwongen kleine boeren zoals die onder andere door Alexander V. Chayanov beschreven zijn. De gelijkenissen met de commerciële overlevingseconomie, overleven door surplusproductie te verkopen op de markt, van Erik Thoen zijn dan ook treffend.¹⁰ Volgens Chayanov is consumeren voor de *peasants* het verbruiken van het doelinkomen. Vanaf overleving was verzekerd en in voedsel, kleding en onderdak was voorzien, waren stijgende inkomens niet langer een stimulus voor economische ontwikkeling, maar een obstakel. In de overlevingslandbouw investeerde een gezin in een dergelijke situatie niet langer in productief werk, maar in *leisure of conspicuous consumption*. Een ander relaas is te horen bij Hans Medick.¹¹ Volgens hem omvatte de consumptie van keuterboeren wel degelijk overbodige luxeproducten en delicatessen zoals koffie, wit brood, maar ook modieuze kleding en juwelen. Kortom, historici zijn het er nu wel over eens dat er meer en harder werd gewerkt aan het einde van de achttiende eeuw, dan pakweg bij aanvang van de zeventiende eeuw, maar de reden hiertoe wordt toch verschillend ingevuld. Voor de ene komt dit door de drang om nieuwigheden te consumeren in een alsmaar modieuze woning, voor de andere is de toegenomen inzet een noodzaak om te kunnen blijven functioneren in een marktgerichte samenleving.

10 Aleksandr Vasilevič Chajanov, Daniel Thorner, Basile H. Kerblay e.a., *The theory of peasant economy*, Homewood: Irwin, 1966.

11 Peter Kriedte, Hans Medick en Jürgen Schlumbohm, *Industrialization before industrialization. Rural industry in the genesis of capitalism*, Cambridge Cambridge University Press, 1981, 69.

De industriële revolutie verklaart juist de toegenomen arbeidsinzet van gezinnen door het verlangen naar het verbruik van genotsmiddelen en van nieuwe, modieuze, duurzame goederen

Staten van goed: een blik op de vroegmoderne inboedel

Uit de voorgaande paragrafen blijkt dat een goede kennis van de materiële wooncultuur van vroegmoderne gezinnen ons iets kan leren over de belangrijke debatten die historici de dag van vandaag voeren. Maar hoe pakken we dit aan? Gedetailleerde beschrijvingen, rekeningen of visuele bronnen zijn schaars en vaak moeilijk te interpreteren. Er is echter een bronnencorpus dat wijdverspreid voorkomt en waarin de onderzoeker een glimp kan opvangen van de materiële wooncultuur van 'gewone' gezinnen, namelijk de staten van goed.¹²

De enorme weelde aan staten van goed in onze archieven en de relatieve verspreiding van allerhande studies op basis van deze bronnen, ook in dit tijdschrift, maakt dat een uitgebreide introductie niet nodig is.¹³ De bronnen kunnen omschreven worden als inventarissen van nalatenschappen die door schepenenbanken of notarissen werden geregistreerd indien er onder de erfgenamen minderjarige (halve of volle) wezen waren. Het was de bedoeling om de rechten van deze wezen te vrijwaren. Ook werden boedels opgesteld in het geval er een faillissement was, of na een specifieke vraag.

12 Reinoud Vermoesen, "Over wezen en wafelijzers. Mogelijkheden en beperkingen van staten van goed in het historisch onderzoek", *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, 1/2, 2011, 1–16.

13 Hadewijch Masure, Iason Jongepier, Reinoud Vermoesen e.a., "Een hoeve in de polder: bronnen en methodes voor landschaps- en bewoningsgeschiedenis van historische hoeves. Casus: Oud-Arenbergpolder, Beveren, 16^e-19^e eeuw", *Tijd-Schrift*, 2/3, 2012, 34–49.

Figuur 1: 'Staat ende inventaris in baeten ende commeren meuble ende immeuble goederen bleven ende bevonden ten sterfhuise van petrus van der wielen filius cornelis overlenden in den polder den doel den 13 septembre 1787'. Bron: rijksarchief Gent, Schepenbank Kieldrecht-Doel, 792.

In het bestek van deze studie kan onmogelijk de hele wooncultuur onderzocht worden. Net zoals in heel wat andere studies wordt daarom gefocust op enkele 'verklikkers', een set van materiële spullen die een bijzondere betekenis hadden voor de ontwikkeling van de materiële wooncultuur. In dit artikel wordt gefocust op de verhouding tussen tinnen en aardewerken servies, de aanwezigheid van schouwklenden en de verspreiding van de warme drankcultuur. Terwijl die eerste objecten kenmerkend zijn voor het toenemende comfort in het vroegmoderne huisraad, zijn kopjes, ketels en lepels voor koffie, thee of chocolade illustratief voor het verspreiden van nieuwe koloniale producten in de woningen van rurale gezinnen. Hiervoor maken we gebruik van enkele honderden boedels. Van de 300 onderzochte Aalsterse boedels waren ongeveer twee op drie geschikt voor een analyse van het huisraad tussen 1650 en 1800. In Doel was dit voor slechts 66 van de 411 boedels het geval.¹⁴

Weg met duurzaamheid? De verhouding van tin en aardewerk in de servieskast

Op schilderijen van zeventiende- en achttiende-eeuwse interieurs zien we vaak op een protserige wijze beschilderd aardewerk en porselein uitgesteld op kasten en dressoirs. De versierde borden en kopjes waren niet alleen functioneel, maar gaven ook kleur aan de woonvertrekken. In de volgende paragrafen willen we aantonen dat een analyse van eetgerei ons iets kan leren over hoe de materiële wooncultuur in relatie stond tot de levensstandaard.

Een vroegmodern servies kon niet alleen verschillende vormen aannemen, het materiaal waaruit het servies was samengesteld is een bijzondere verklikker: toon me je bord en ik zeg wie je bent. Naast houten servies geven de onderzochte boedels een waaier aan huisraad in aardewerk, glas, porselein, tin en zilver. Opvallend is dat in Binnen-Vlaanderen het tinbezit gedurende de onderzochte periode een relatieve en soms zelfs absolute daling kende.¹⁵ Rurale gezinnen bezaten blijkbaar steeds minder tinnen schotels, kannen en potten. In het midden van de zeventiende eeuw kwamen in 26 boedels of 93% van het totaal aantal staten van goed met keukengerei, tinnen voorwerpen voor. Daarna wijzigde de materiële cultuur van de gezinnen drastisch, aangezien rond 1700 slechts 17 boedels of

14 De Aalsterse staten van goed bevinden zich in het Stadsarchief Aalst: Oud Archief Erembodegem, staten van goed, nrs. 1325-1326, 1334-1335, 1369-1373 en 1409-1413; Oud Archief Gijzegem, staten van goed, nrs. 99-103, 104-105, 110-112, 125-127 en 134; Oud Archief Herdersem, staten van goed, nrs. 44-51, 52, 56-57, 63 en 67ter-68; Oud Archief Hofstade, staten van goed, nrs. 7-8, 9-10, 12-13, 17-18 en 24-25. De Doelse boedels in het rijksarchief Gent in het fonds van de Schepenbank Kieldrecht Doel, nmrs 774-793. Ook in de individuele documenten met nummers 795-886 kunnen enkele Doelse boedels worden aangetroffen.

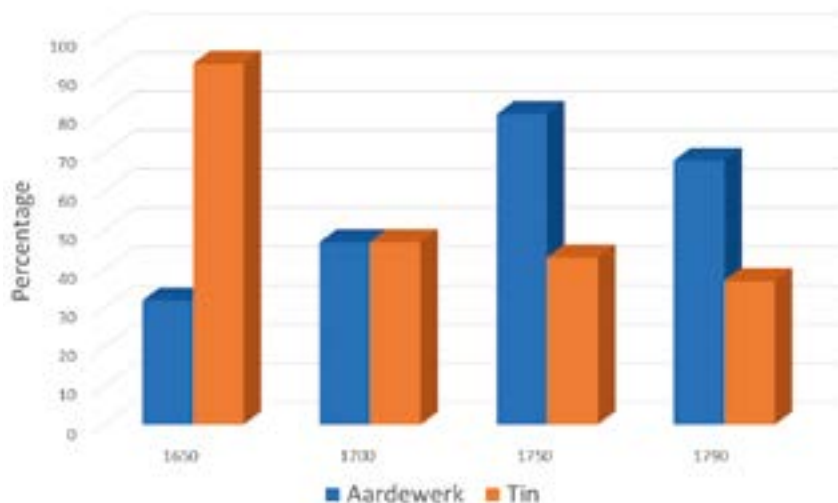
15 Reinoud Vermoesen, *Markttoegang*.

47% tinnen objecten vermelden. In de loop van de achttiende eeuw zette de afname van het tinbezit zich door, weliswaar minder uitgesproken dan in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Rond 1750 was het aandeel gedaald tot 43% en nog een halve eeuw later zelfs tot 37%.

Een vroegmodern servies kon niet alleen verschillende vormen aannemen, het materiaal waaruit het servies was samengesteld is een bijzondere verklikker: toon me je bord en ik zeg wie je bent

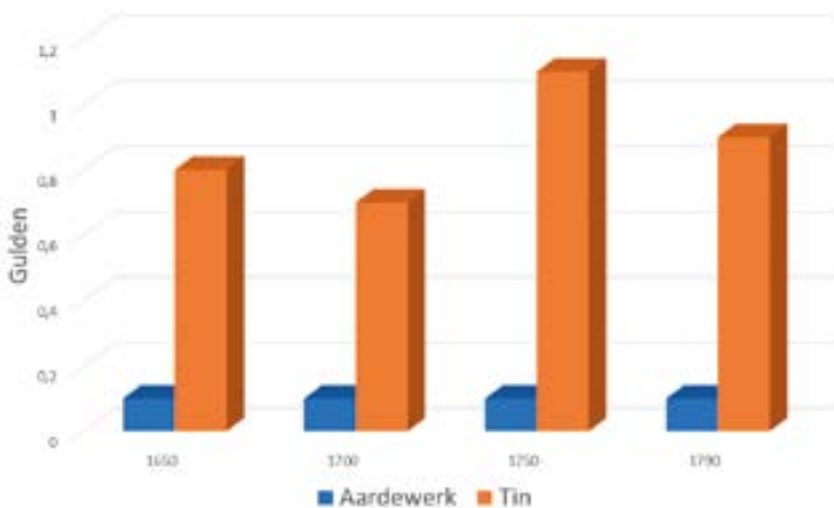
De Aalsterse boedels vertellen ook een ander verhaal. Gebaseerd op dezelfde steekproef van 207 staten van goed is de frequentie van aardewerk nagegaan. In de bronnen komt het voor onder de benamingen 'aerdewerck' of het iets duurdere 'geleizewerck'. In de eerste periode vermelden slechts 9 van de 28 boedels of 32% enig aardewerk in het keukengerei. Een halve eeuw later was dit aandeel al toegenomen tot 47%. De stijging zette zich door in de eerste helft van de achttiende eeuw en rond 1750 was de verhouding tot een maximale hoogte van 80% geklommen. Aan het einde van het regime kwamen in 52 boedels of 68% aardewerk voor. Slechts in één boedel, niet toevallig van een laat achttiende-eeuwse paardenboer, brouwer én bakker, kwam porselein voor. In eerder onderzoek is aangetoond dat in Binnen-Vlaanderen juist deze gezinnen een sleutelrol speelden in de lokale uitwisselingscircuits van arbeid, kapitaal en goederen.¹⁶ Met andere woorden, huishoudens die de lokale economie domineerden, namen dus als eerste nieuwe modes over.

16 Reinoud Vermoesen, "Paardenboeren in Vlaanderen. Middelaars en de commercialisering van de vroegmoderne landelijke economie. Regio Aalst 1650-1800", *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 7/1, 2010, 3-37.

Grafiek 1: Aanwezigheid van aardewerk en tin in het keukengerei, vermeld in staten van goed, Aalst 1650-1790. Vermoesen, *Markttoegang*, 229.

cultuur enkel weggelegd voor de meest vermogende huishoudens in Binnen-Vlaanderen: zij waren in staat om tinnen eetgerei te behouden, terwijl armere gezinnen verplicht waren hun tin op de tweedehands markt te brengen. Dit proces staat echter in schril contrast met de situatie in Doel. Hier ging het bezit en het gebruik van tinnen huisraad samen met de aanschaf van nieuw en eigentijds aardewerk.

Grafiek 2: Mediaanwaarde bord in aardewerk en in tin, uitgedrukt in gulden, Aalst 1650–1790. Bron: Vermoesen, *Markttoegang*, 231.

Tegen tocht en rook! De verspreiding van schouwkleeden rond de Vlaamse haard

In de loop van de achttiende eeuw trachtten rurale huishoudens door subtiele ingrepen hun materiële bestaan meer kleur te geven. Eén van de 'verklikkers' van dit proces was een decoratie-element voor de haard, namelijk het schouw- of schoorsteenkleed, dat bovendien bijdroeg tot een hoger comfort. Het hield niet alleen de koude lucht tegen die van buiten via de schoorsteen het huis binnen drong, maar het zorgde ook voor een betere kanalisering van de rook van een brandende haard. Vooral de boedels uit de tweede helft van de achttiende eeuw tonen aan hoe het proces van materiële verfijning zich in het huis vertaalde. Het schouwkleed komt voor het eerst voor in twee Aalsterse boedels van de steekproef rond 1750. Aan het einde van het ancien régime was het aantal huishoudens met een gedecoreerde schouw toegenomen tot elf, een stijging van 2,1% naar 9,2%. Opvallend is dat in Doel de opmars sneller van start ging. Reeds in de eerste helft van de achttiende eeuw vermeldt meer dan 60% van de onderzochte staten van goed een schouwkleed, een percentage dat relatief stabiel zou blijven tot het einde van de achttiende eeuw.

De Aalsterse 'pioniers' uit het midden van de achttiende eeuw bekleedden ontegensprekelijk een centrale positie in de lokale economie.¹⁸ Ze behoorden tot de absolute top van het dorp en hun economische activiteiten wijzen op hun verbindende functie binnen de lokale gemeenschap. Josina Beeckman en Anthon Matthijs waren niet alleen landbouwers, ze bewerkten en spinden eveneens vlas én baatten een typische plattelandswinkel uit. In hun 'winkele' verkochten ze voedingsproducten zoals stroop, smout en

18 Reinoud Vermoesen, "Paardenboeren in Vlaanderen".

Figuur 3: Het schouwkleed is op tal van 18de-eeuwse tekeningen en schilderijen terug te vinden. Bemerkt ook de schalen die ter decoratie boven de deur geplaatst werden in de achtergrond. Detail uit Harmanus Vinkeles, Boereninterieur met gezin rond een haardvuur, ets en gravure, 1787. Bron: collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1937-298.

mosterdzaad, maar ook 'pakken van kaardspelen', garen en linten, solferstokken enzovoort. Als paardenboer en kerkmeester reikte het commerciële netwerk van Peter Van Eeckhaut ver buiten de denkbeeldige dorpsgrenzen. Niet alleen door de materiële dienstverlening in de landbouw, maar ook door de functie als tussenpersoon in de linnen- en hophandel en als verpachter en crediteur, vormde zijn gezin een cruciale schakel in het web van economische transacties. Beide gezinnen vormden door hun economische activiteiten een imaginaire brug tussen de stedelijke en rurale cultuur. Het zou echter 'een brug te ver' zijn dit verdere verspreidingsproces als louter het doorsijpelen van rijk naar arm te omschrijven. Inderdaad, enkele

decennia later was het bezit van schouwkwleden doorgedrongen tot in de lagere groepen van de samenleving, maar de bulk van de gezinnen behoorde nog steeds tot de rijkste helft van de rurale samenleving.

Ook in Doel was een meer uitgebreide en comfortabele materiële leefwereld veeleer weggelegd voor de welvarende leden van de samenleving. De grote polderboeren bezochten in het dorp niet alleen rurale ambachtslieden om hun alaam te laten repareren maar ook de diverse winkeliers en herbergiers die hen voorzagen van nieuwe huisraad en consumptiegoederen zoals porselein, schilderijen, schouwkwleden, tabak enzovoort. Winkeliers functioneerden daarbij als doorgeefluik. Zo blijkt uit de boekhouding van Francois Lippeveld dat hij schulden had bij stedelijke leveranciers uit Antwerpen en Rotterdam. Uit die boekhouding komt eveneens naar voren dat het leeuwendeel van zijn klanten zich in het dorp bevond en niet in de hoeves in de polder, wat je wel zou verwachten aangezien daar de rijke polderboeren woonden. Tal van dorpsbewoners, in hoofdzaak andere ambachtslieden, handelaars en dienstverleners, gaven dus eveneens blijk van de wil en financiële macht om meer te consumeren.

Koffie of thee? Verspreiding van de warme drankcultuur op het Vlaamse platteland

In de historiografie is de verspreiding van exotische, overzeese goederen als koffie, thee en chocolade vaak aangewend als indicator voor de zogenaamde consumptie- en kleinhandelrevoluties. De toe-eigening van deze nieuwe goederen toont immers de bereidheid van huishoudens tot consumeren aan, tegen de logica van de 'pessimistische' koopkrachtstudies in. Volgens deze laatste historici is de daling van de rurale levensstandaard doorheen de achttiende eeuw immers moeilijk te verzoenen met het verbruik van 'exotische producten'.

De gebruiken die gepaard gingen bij de consumptie van deze warme dranken, lieten sporen na in de vroegmoderne wooncultuur. Gebruikers warmden de dranken immers op, bij voorkeur in speciaal daartoe bestemde ketels en serveerden de dranken in specifieke kannen en kopjes. Al dit servies werd natuurlijk bewaard op een zichtbare plaats als teken van het vermogen om deze dranken te kunnen consumeren. De snelle diffusie van de overzeese goederen is toe te schrijven aan een legertje kleinhandelaars dat tijdens en na de zogenaamde baanbrekende transformaties in de sector, als middelaar tussen koopman en consument optrad. Het is dan ook geheel symptomatisch dat de verspreiding van het nieuwe consumptiegedrag gepaard ging met een toename van het aantal gespecialiseerde, stedelijke detailhandelaars.

Het is echter maar de vraag in hoeverre beide evoluties hun weg vonden tot in de kleinste gehuchten van Binnen-Vlaanderen en tot in de polders. Eerder onderzoek van Carole Shammass (ruraal Engeland) en Erwin Steegen (regio Maastricht), komt tot de vaststelling dat zowel de bereidheid tot verbruik van de overzeese producten, als de distributie-infrastructuur op het achttiende-eeuwse platteland aanwezig waren.¹⁹ Johan Poukens wees voor de regio tussen Brussel, Lier en Mechelen op de cruciale rol van herbergen, als publieke plaats om nieuwe goederen te zien consumeren, en kruidenierswinkels, waar goederen gekocht konden worden voor eigen consumptie in de private of publieke sfeer.²⁰ Koffiekannen en theebussen kwamen in vele regio's met verschillende rurale structuren voor. Cruciaal lijkt de graad van economische uitwisseling, met andere woorden regio's waar de

19 Carole Shammass, *The pre-industrial consumer in England and America*, Oxford: Clarendon Press, 1990; Erwin Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*, dl. 69, Hilversum: Maaslandse monografieën 2006.

20 Johan Poukens, "Tout-a-la-fois cultivateurs et commercans": smallholder and the Industrious Revolution in eighteenth-century Brabant", *Agricultural history review*, 60/2, 2012, 153–172. Johan Poukens, "Cultivateurs et commercans". *Huishoudelijke productie, consumptie en de industriële revolutie in het westen van het hertogdom Brabant (1680-1800)*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, dl. 35, Leuven: Peeters, 2020.

huishoudens marktgerichte activiteiten onderhielden, kenden meer markante wijzigingen in de materiële cultuur dan andere streken.

De boedels schetsen het geleidelijke diffusieproces van het verbruik van overzeese goederen in de dorpen rond Aalst. Vóór het midden van de achttiende eeuw is er geen enkele Aalsterse, rurale staat van goed die melding maakt van theebussen, koffiekannen, theeschotels enzovoort. Dit is zowel het geval voor de onderzochte 300 boedels als voor de 1167 staten van goed afkomstig uit Haaltert en Kerksken.²¹ Wel kwam een 'koperen chocoladepot' voor in de inboedel van Jan Van Royen een vermogende herbergier-bakker die overleed rond 1700. Vermoedelijk vervulden Van Royen ook een specifieke rol in de processen die de materiële cultuur vorm gaven. Het is bovendien één van de weinige boedels waar muziekinstrumenten (trekzak), boeken en kinderspeelgoed (een houten paard) in voorkwamen. Andere vermeldingen die wijzen op het verbruik van chocolade kwamen niet voor.

De boedels schetsen het geleidelijke diffusieproces van het verbruik van overzeese goederen in de dorpen rond Aalst

Koffie en thee kenden een sterkere verspreiding dan chocolade, hoewel thee net zoals in het vroeg achttiende-eeuwse Aalst en Antwerpen merklijk populairder was dan het zwarte goedje. Rond 1750 kwamen in drie boedels theebussen, -schotels en dergelijke meer voor en slechts in één enkele staat van goed een koffiekkan. De boedel van Adriane Huylebrouck waarin melding wordt gemaakt van een 'koffiekkan met de aftrek', geeft bijzonder weinig informatie om een degelijk sociaaleconomisch profiel te schetsen. De documenten van de 'theedrinkers' daarentegen, schetsen een opvallend gelijkaardig profiel. Zowel het gezin van Adriana Van Den Hauwe als dat van Josina Beeckman ressorteerden tot het meest vermogende kwart van de samenleving. Als grote paardenboer nam het eerste huishouden een centrale positie in de lokale economie in. Eenzelfde sleutelpositie viel te beurt aan het gezin van Josina Beeckman dat door de uitbating van haar plattelandswinkel, heel wat 'klanten' van de lokale economie bereikte. Ook in de verspreiding van het schouwkleed nam dit gezin een pioniersrol op. De laatste boedel behoorde eveneens aan een huishouden toe dat ontegensprekelijk in het netwerk van economische transacties participeerde. Adriaen De Bruyne was onder meer actief als houtbewerker of timmerman en deed voor het nodige (hout)transport een beroep op de lokale paardenboeren, zoals aan Judocus Meganck voor 'den arbeit met waegen en peerden' en de koster van Hofstade voor 'den arbeit van waegen'.

Opnieuw wijkt de materiële cultuur in de polder sterk af van de beschreven situatie in Binnen-Vlaanderen en bij uitbreiding zelfs met andere regio's waarin het kleinbedrijf domineerde.²² Bij de aanvang van de achttiende eeuw vermeldt een derde van de boedels theeattributen en zelfs in de helft van de staten van goed kwamen koffieservies, -ketels en -molens voor. Het is daarbij erg aannemelijk dat Doelse herbergiers en kleinhandelaars ook

21 Jozef De Brouwer, "De staten van goed als bron voor het leefmilieu gedurende de 17^e en 18^e eeuw te Haaltert en te Kerksken", *Het Land van Aalst*, 29/1, 1977, 1–48.

22 Johan Poukens, "Cultivateurs et commerçans", 257.

Figuur 5: Hoewel het zitmeubilair maar sober oogt, konden de bezoekers van deze 18de-eeuwse herberg wel reeds genieten van decoratie in de vorm van schotels, schilderijen en een spiegel aan de wand. Ook op de kast werd servies geplaatst ter decoratie. Anthonie van den Bos, *Interieur van een herberg*, Ets op blauw papier, 1778–1838. Bron: Collectie Rijksmuseum Amsterdam RP-P-BI-2923.

hier een voorttrekkersrol opnamen en instonden voor de verspreiding van deze goederen bij de polderboeren enerzijds en de rest van de rurale ambachten en dienstverleners anderzijds. Herbergier Heyndrick Verbruggen kon zijn klanten reeds voor 1720 koffie of thee serveren. Sporen van een meer comfortabele materiële cultuur in zijn privévertrekken onthullen dat Verbruggen de klanten van zijn herberg echter niets voorschotelde wat hij zelf niet geproefd had, zoals het een goede gastheer betaamt.

Op het einde van de achttiende eeuw kon men in bepaalde winkels zelf verschillende prijsklassen, wat kwaliteitsverschil impliceert, van koloniale goederen als tabak onderscheiden.

De pioniers van nieuwe consumptiepatronen in Doel waren dus handelaars, herbergiers en winkeliers en niet, zoals misschien verwacht, de vermogende polderboeren. Hoewel de rurale ambachtslieden en dienstverleners in de Doelpolder meer profiteerden van de omliggende landbouw dan hun collega's in Binnen-Vlaanderen, bleef het verschil in rijkdom tussen hen en de polderboeren namelijk bijzonder groot. Vanuit de middenklasse verspreiden de warme dranken zich vervolgens over nagenoeg alle sociale lagen van de Doelpolder, maar ook op het einde van het Ancien Régime blijven de gegoede middengroepen de voornaamste bezitter van attributen van warme dranken. Het zou tot in de tweede helft van de negentiende eeuw duren alvorens de relatieve aanwezigheid van koffie hoger lag bij de polderboeren dan bij de middengroep in het dorp. De instroom van nieuwe consumptiepatronen op het Doelse platteland gebeurde dus veel minder van bovenaf, maar werd gedreven door de gegoede leden van de middenklasse die het meest intensief in contact stonden met de stedelijke markt.

Besluit

Door de ongeziene toename van studies naar de vroegmoderne materiële cultuur lijkt het debat tussen optimisten en pessimisten – over de evolutie van de achttiende-eeuwse levensstandaard – naar de kant van de optimisten over te hellen. Door de focus op nieuwe, overzeese of decoratieve woonelementen werd de wooncultuur immers rijker en kleurrijker ingeschat. Deze bijdrage zet hierbij enkele kanttekeningen.

Lokale en regionale structuren domineren. Dit blijkt immers uit onze comparatieve analyse van enkele verklikkers – elementen in de materiële wooncultuur die iets vertellen over de relatie tussen materiële cultuur en levensstandaard – in Binnen-Vlaanderen en de Wase polders. In het hypermarktgerichte Doel was er een veel snellere en bredere verspreiding van het nieuwe consumptiepatroon bij nieuw, kleurrijk maar breekbaar huisraad, van decoratieve elementen en van overzeese consumptiegoederen dan bij rurale gezinnen in Binnen-Vlaanderen, waar vooral kleine keuterboeren leefden. Maar ook binnen elke regio bepaalde de lokale structuur wanneer en hoe die wooncultuur zich verspreidde. In Binnen-Vlaanderen waren de paardenboeren, maar ook de herbergiers en bij uitbreiding alle gezinnen die een cruciale functie vervulden in de lokale economie én dus intense relaties met stedelingen onderhielden, de pioniers in de verspreiding van de nieuwe, stedelijke cultuur. Ook in Doel lijkt het contact met de stedelijke markt de cruciale factor te zijn geweest in de verspreiding van stedelijke consumptiepatronen op het platteland. Anders dan in Aalst waren het in de polder echter niet de rijkste landbouwers die als tussenpersoon optraden. Dit lieten zij over aan groot- en kleinhandelaars in het dorp, die zo als doorgeefluik tussen de stedelijke en lokale economie fungeerden. En wat dan met het aloude debat over de levensstandaard? Hier moet een genuanceerd antwoord gegeven worden. Wat de casus Binnen-Vlaanderen betreft zijn we geneigd eerder de kant van de pessimisten te kiezen. Onze analyse van de verspreiding van de verklikkers geeft aan dat dit eerder een marginaal fenomeen was, beperkt tot een aantal gezinnen die door hun sleutelpositie in de lokale economie, in aanraking kwamen met de nieuwe (stedelijke) consumptiegewoonten. Dit oordeel kan evenwel niet veralgemeend worden voor andere regio's en zeker niet voor de Wase polders met als casus Doel. Hier drongen de nieuwe gebruiken niet alleen sneller door, maar ook bij relatief meer gezinnen. Niet iedereen had dus baat bij de groeiende economie en in bepaalde gevallen, zoals in Binnen-Vlaanderen, was een modieuze wooncultuur zelfs een teken van groeiende armoede.

Aan de slag met staten van goed

Rurale staten van goed zijn voor Vlaanderen en Brabant op heel wat plekken pas vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw als seriële bronnen bewaard. Ze zijn terug te vinden in het archief van de schepenbank van de stad, kasselrij of heerlijkheid afhankelijk van de woonplaats van de overledene en worden bewaard in zowel de stadsarchieven en rijksarchieven van de provinciën. Staten van goed werden opgesteld om de rechten van minderjarige kinderen op een nalatenschap veilig te stellen (de leeftijd waarop meerderjarigheid bereikt werd, kan regionaal verschillen, in sommige gevallen kon dit zo hoog als 25 jaar zijn). Zoals het inleidende voorbeeld illustreerde, waren dit niet alleen de eigen kinderen van de overledene maar alle minderjarige erfgenamen. In de inleiding van een staat van goed wordt meestal verschillende personen vermeld: de overledene (vaak wordt de naam en woonplaats vermeld, de vermelding van het beroep is veel minder het geval), wie de houder/houderigge is (de weduwnaar of weduwe die zal instaan voor het opvoeden van de minderjarige kinderen indien deze van de overledene zijn) en de voogden (vaak mannelijke familieleden die de nalatenschap beheren tot de minderjarige erfgenamen meerderjarig worden en periodiek verantwoording moesten afleggen voor hun beheer via rekeningen). Omwille van die reden vind je in de archieven staten van goed vaak terug met tal van andere juridische documenten zoals aanvragen tot de opheffing van voogdij of uitgaverekeningen. Inhoudelijk bestaat de staat van goed uit drie voorname delen. Allereerst wordt een overzicht geboden van de onroerende en roerende bezittingen. Terwijl dat eerste deel voor een grote landbouwer erg lang kan worden, kan het voor een dorpeling die geen eigen grond of huis bezat helemaal ontbreken. De inboedel, die in de analyse van dit artikel centraal staat, kan eveneens sterk variëren in vorm. Dit kan gaan van een gedetailleerde omschrijving per voorwerp met unieke waardering, over enkele clusters van enkele voorwerpen met een gegroepeerde waarde tot één puntje met daarbij alleen de waardering van de totale inboedel. Als tweede onderdeel worden de uitstaande schuldvorderingen van het huishouden weergegeven. Deze bieden een uitstekend overzicht van de sociaaleconomische relaties die het huishouden met individuele personen of instellingen zoals armenhuizen aanging. Toch moeten de uitstaande schuldvorderingen steeds met de nodige zorg worden geanalyseerd. Niet alle schuldrelaties werden namelijk op eenzelfde manier bijgehouden en onderzoekers moeten in de eerste plaats bepalen met welk tijdsinterval schulden werden terugbetaald. Arbeidsprestaties die op heel

korte termijn vereffend werden zullen vaak onzichtbaar zijn in staten van goed en schulden die maar één keer per jaar betaald werden zijn heel erg afhankelijk van de datum waarop de overledene is overleden. Daarnaast wordt in sommige gevallen ook vermeld dat het aangetroffen contante geld in het sterfhuis is aangewend om openstaande schulden te vereffenen, zonder dieper in te gaan op de aard van deze schulden. Tenslotte eindigen staten van goed met de doodschulden, schulden die gemaakt net voor of na het overlijden die kunnen informeren over de uitvaart van de overledene.

Beredeneerde bibliografie

Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw werd door rurale historici voornamelijk aandacht besteed aan de productiezijde van de plattelandseconomie. Pas in de voorbije decennia werd wat welgekomen tegengewicht geboden met aandacht voor consumptie en voor de rol van verbruik in de evolutie van de levensstandaard op het platteland. In 1978 was Joan Thirsk een van de grondleggers voor het onderzoek naar rurale consumptiepatronen met haar *Economic Policy and Projects: The Development of a Consumer Society in Early Modern England* (Oxford 1978). Ook Peter Kriedte, Hans Medick en Jürgen Schlumbohm stelden rond deze periode vast dat de consumptiebehoeften van keuterboeren het noodzakelijke niveau van fysieke reproductie oversteeg in *Industrialization Before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism* (Cambridge 1981). De Amerikaanse historicus Jan De Vries borduurde voort op deze inzichten en stelde vast dat Friese landbouwhuishoudens tussen het midden van de zestiende en midden van de achttiende eeuw in toenemende mate nieuwe goederen zoals porselein, linnen en koffie of thee gingen consumeren in "Peasant Demand Patterns and Economic Development: Friesland 1550-1750", in W. Parker en E. Jones (red.), *European Peasants and Their Markets* (Princeton 1975), 205–268. Het idee dat huishoudens, die hij analyseerde als producerende en consumerende eenheid, werden gedreven door een drang naar nieuwe spulletjes en daarom meer en harder gingen werken, werkte hij later verder uit in zijn meer bekende *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and The Household Economy*, (New York en Cambridge 2009). In de jaren na de eerste publicaties van De Vries betwisten heel wat auteurs de geldigheid van de achttiende eeuw als universeel omslagpunt van het rurale consumptiepatroon. Zo stelde Anton Schuurman vast dat er een sterk contrast bleef bestaan tussen de goed ontwikkelde Hollandse Zaanstreek enerzijds en Oost-Brabant anderzijds, waar schaarste troef bleef tot diep in de negentiende eeuw, zie *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19^e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1989). Ook in het huidige Vlaanderen en Brabant zijn historici op zoek gegaan naar de Revolutie van de vlijt op het platteland. Daarbij wees Johan Poukens op de belangrijke rol van herbergen als publieke ruimte waar plattelandsbewoners nieuwe consumptiepatronen konden waarnemen en vervolgens zelf uitproberen in zijn "‘Tout-à-la-fois cultivateurs et commerçans’: smallholder and the Industrious Revolution in eighteenth-century Brabant", *The Agricultural History Review*, 60/2 (2012), 153–172. In een poging een oorzaak voor de waargenomen consumptieverandering te ontdekken, stelden Bruno Blondé, Thys Lambrecht, Wouter Ryckbosch en Reinoud Vermoesen vast dat een arbeidintensifiëring in zowel het proto-industriële Vlaamse platteland als het meer commerciële Brabantse platteland samen liep met de ontwikkeling van nieuwe consumptiegewoonten, zie "Consumérisme, révolution agricole et proto-industrialisation dans la Flandre et le Brabant du XVIIIe siècle: malédiction ou bénédiction? Une synthèse préliminaire", G. Ferrand en J. Petrowiste, *Le Nécessaire et Le Superflu: Le Paysan Consommateur*, 36, (2019), 189–214. Een direct oorzakelijk verband tussen de toegenomen vlijt en de nieuwe consumptiepatronen konden zij echter niet vaststellen.

Biografie

Wout Vande Sompele studeerde geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen (UAntwerpen) en voert momenteel aan diezelfde universiteit een doctoraatsonderzoek naar vroegmoderne en negentiende-eeuwse rurale ambachtslieden, handelaars en dienstverleners aan de hand van een case-study in het Oost-Vlaamse polderdorp Doel. Dit proefschrift zal in het voorjaar 2022 verschijnen onder de titel 'Tussen landbouw en de markt. De rurale middenstand in de Doelpolder, 1614-1900'. Verder is hij geïnteresseerd in vroegmoderne sociale en economische geschiedenis en publieksgeschiedenis.

Reinoud Vermoesen studeerde moderne geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven en promoveerde in 2008 aan de Universiteit Antwerpen (UAntwerpen) met het proefschrift 'Markttoegang en commerciële netwerken van rurale huishoudens'. Hij doceerde aan de UAntwerpen en de UGent en is momenteel als onderwijscoördinator en als gastdocent verbonden aan het Departement Geschiedenis van de UAntwerpen. Hij doet onderzoek naar vroegmoderne rurale en koloniale geschiedenis.